

¹ Дашкевич Я.; Триярский Е. Армяно-кыпчацкое завещание из Львова 1617 г. и современный ему перевод // *Rocznik Orientalistyczny*. – 1974. – Том XXXVI, Zeszyt 2. – S. 125.

² Grzybowski S. Epitafia żydowskie w Polsce doby samotatyzmu. Studium porównawcze // *Żydzi w Małopolsce. Studia z dziejów osadnictwa i życia społecznego*. – Pżemyśl, 1991. – S. 54.

³ ЦДІАЛ України, ф. 52, оп. 2, стр. 341, арк. 34.

Еліта Єрмолаєва

ІСТОРИОГРАФІЯ XIX – ПОЧАТКУ XX ст. ЩОДО ОСВОЄННЯ УКРАЇНСЬКОГО ПРИАЗОВ'Я НІМЕЦЬКИМИ ПЕРЕСЕЛЕНЦЯМИ

Проблема заселення Українського Приазов'я на сьогодні розроблена недостатньо. Це передусім стосується питання іноземної, особливо, німецької колонізації регіону у XVIII – XIX ст.

Разом з тим за часи існування української незалежної держави почали розроблятися питання національної політики щодо різних етносів України, з'явилися наукові розробки щодо етнонаціональних та етнополітичних проблем населення України і, зокрема, Приазов'я. Ці проблеми висвітлювалися на міжнародних науково-практичних конференціях, семінарах та зайняли гідне місце у діяльності науково-дослідних інститутів, які активізували дослідницьку роботу регіонів, що сприяло появі нових досліджень, тематика яких стосувалася міжетнічних взаємин, зокрема з німецькими поселенцями, які понад два ст. тому з'явилися в Україні.

На жаль, доводиться констатувати, що сучасна українська історіографія дотепер не має комплексного аналізу праць, що стосуються питань німецької колонізації Українського Приазов'я. Тому мета даного дослідження полягає в історіографічному огляді літератури з питань виникнення, економічного, соціального та культурного розвитку німецьких колоній Українського Приазов'я.

Окремі дослідження німецьких колоній Росії почали з'являтися з кінця XVIII ст., тобто від розгортання іноземної колонізації, що розпочалася згідно з політикою царського уряду Російської імперії.

Так, Г. Г. Писаревський, в передмові до своєї праці «З історії іноземної колонізації Росії у XVIII ст.»¹ зробив огляд тогочасних досліджень і зазначив, що вже в 1771 р. з'явилася перша публікація І. Лепехіна, а пізніше, подорожні нотатки С. Г. Гмеліна, П. С. Палласа, Й. Г. Георгі, присвячені німецьким колоніям Поволж'я.

Дослідження німецьких колоній, заснованих в Новоросійському краї у кінці XVIII – першій половині XIX ст. розпочалися з середини XIX ст. Інтерес до німецьких господарств зумовлювався їх прогресивним економічним і суспільно-політичним розвитком, якого вони досягли на ново заснованих землях, незважаючи на труднощі, які спіткали їх на початку заселення. Це привернуло увагу не тільки дослідників, а й службовців, які в процесі наукової чи службової діяльності мали змогу детальніше ознайомитися із внутрішнім станом та організацією німецьких колоністських поселень. Отже, у XIX – на початку XX ст. з'явилася низка дослід-

жень, присвячених проблемам німецької колонізації, серед яких було багато створено саме службовцями різних державних установ та відомств Російської імперії.

Одним з перших почав ґрунтовні дослідження Новоросійського краю та його мешканців А. О. Скальковський.

Слід окремо зупинитися на його діяльності, оскільки, вона є певним прикладом вищезазначеної тези, що початкові дослідження історії німецьких колоністів створювалися на основі матеріалів місцевих архівів, та документах тих установ в яких працював службовець А. О. Скальковський, перебуваючи на службі при канцелярії Новоросійського та Бессарабського генерал-губернатора М. С. Воронцова в Одеському статистичному відділенні, зумів поєднати свої службові обов'язки Голови Статистичного комітету Новоросійської губернії з науковою діяльністю, побудувавши свою кар'єру, за визначенням С. Я. Борового, по «ученої часті»². Тому, завдяки дослідницькій, науковій та публіцистичній діяльності з відкриття, збереження та публікації великої кількості документів з історії, географії, етнографії, економіки, суспільно-політичного та культурного розвитку Новоросійського краю він став відомим як історик, етнограф, статистик, дійсний член багатьох наукових товариств, член-кореспондент Санкт-Петербурзької Академії наук.

Серед його історичних праць мають велике значення роботи: «Хронологическое обозрение истории Новоросийского края. 1730–1823 гг.»³ та «Опыт статистического описания Новоросийского края» (особливо, його перша частина) в одному з розділів якої, вчнем зроблена спроба з'ясувати питання заселення Новоросійського краю різними етнічними групами, стали і напрямки стихійних міграцій організованої царським урядом Росії іноземної колонізації. А. О. Скальковський, зокрема, зазначав, що «в Новій Росії перебуває велика кількість німців різного віровизнання, які складають найкращу частину землеробського народонаселення цього краю»⁴.

Вчений розглянув основні хвилі переселення німецького населення, яке він поділяв на менонітів та «інших» німців, заснування ними сільськогосподарських колоній та округів у різних частинах Новоросійського краю. Певну наукову цінність становить матеріал про переселення менонітів з 1803 р. до 1837 р. у Мелітопольський повіт Таврійської губернії. Тут була за-

уа снована менонітська громада, яка утворила чудові села, населення яких відрізнялося раціональним веденням господарства, моральністю та заможністю. До того ж, за визначенням дослідника, "меноніти позитивно вплинули на ведення господарства сусідніх народів, зокрема ніогайців, які перейняли їх методи домоводства, хлібопосіву та скотарства".

Загалом, хоча в роботах А. О. Скальковського немає докладного висвітлення багатьох сторін життя німецьких колоністів в Новоросійському краї, але в них поданий цікавий фактичний матеріал про причини, умови та наслідки переселення, труднощі, які спіткали колоністів на нових землях та досить докладні статистичні дані про чисельність і демографічні зміни в німецьких колоніях з 1780 до 1850 рр. Зважаючи, що вчений використав велике коло джерел, які на сьогодні втрачені, його праці вважаються дуже цінними в фактологічному відношенні.

В історіографії XIX ст. зустрічаються несподівані випадки, коли чиновники, перебуваючи на державній службі, починали видавати цікаві матеріали своїх спостережень за життям, побутом та міжтемічними стосунками іноземних поселенців, у формі спогадів, статей, подорожніх записок, які часто перетворювалися на серйозні наукові дослідження.

Так, протягом цього століття вийшли "Спогади" чиновника Опікувального комітету іноземних поселенців А. М. Фадеева та подорожні записки військового чиновника В. Павловича, в яких розглядалися проблеми та труднощі влаштування німецьких переселенців в причорноморських степах, процеси ведення сільськогосподарських робіт, аналізувався стан та розвиток агрокультури. До того ж, В. Павлович докладніше зупинявся на висвітленні різних боків господарської діяльності німецьких колоністів Катеринославської губернії, а саме, розвитку садівництва, лісгосподарства та різних ремесел, звертаючи увагу, на відсутність в колоніях підприємств та фабрик порівняно з існуванням в них багатьох ремісничих майстерень, пивоварень та винокурень.

Новий поштовх у розвитку досліджень іноземної колонізації Новоросії зробив також чиновник О. Клаус, який у 60-ті рр. XIX ст. розпочав свої наукові пошуки на ниві історії німецьких колоній. Хоча в процесі нашого дослідження з'ясувалося, що багато фактів з біографії О. Клауса дотепер недостатньо відомі і потребують докладнішого вивчення.

Слід зазначити, що певні біографічні відомості були отримані зі статті співробітниці Дніпропетровського історичного музею С. В. Абросимової, яка розглядала "Родословну книгу потомствених дворян Катеринославської губернії с 1886 по 1904 гг." З цієї книги стає відомим, що Олександр Августович Клаус лютеранського віросповідання був представником одного з восьми німецьких родів потомствених дворян Катеринославського повіту. З 1848 по 1877 рр. перебував на

службі у Саратовській конторі іноземних поселенців спочатку як колезький регістратор, а потім статський радник, а з 1877 р. і до кінця життя (дата не вказана), проживав у Маріупольському повіті Катеринославської губернії.

Отже, можна припустити, що О. Клаус в процесі тривалої роботи у цій конторі, був добре знайомий з труднощами та успіхами іноземних поселенців і тому розпочав дослідження колоністів Росії.

До речі, вплив службової діяльності на початок його наукових пошуків певним чином підтверджується висловом Г. Г. Писаревського, який зазначає, що "наукові інтереси О. Клауса щасливим образом співпали зі службовими офіційними заняттями по вирішенню різноманітних проблем іноземних колоністів, що відкрило йому двері у державні архіви і він намітив широку програму своєї дослідницької роботи".

Внаслідок цих задумів вже протягом 1868–1869 рр. в журналі "Вісник Європи" з'явилася серія статей "Сектатори – колоністи", в яких О. Клаус торкнувся деяких сторінок життя німецьких колоністів Росії, намагаючись привернути увагу широкого кола громадськості та науковців до необхідності проведення ґрунтовних досліджень господарської діяльності цих поселенців, оскільки вивчення їх успіхів у веденні господарства надало б, з його точки зору, можливість покращити стан, в якому опинилися перед реформою 1861 р. селяни Російської імперії.

В результаті подальших наукових розвідок процесів організації та розвитку іноземних поселенців Росії, вийшла у 1869 р. фундаментальна робота О. Клауса "Наші колонії", яка стала одним з перших в російській історіографії справжнім науковим дослідженням іноземної колонізації Російської імперії XVIII – першої половини XIX ст.

В ній О. Клаус поставив важливі та актуальні проблеми для Російської імперії XIX ст. Так, у вступі він зазначав: "Ми, росіяни, не знаходимо у себе вдома нічого такого, що заслуговувало б першочергового дослідження. З усіх питань суспільного і економічного розвитку ми в більшості випадків звертаємося до вивчення не того, що створено життям у нас, а шукаємо в установах і прикладах Західної Європи, забуваючи, що там склалося життя на інших засадах. Тільки в Росії, наголошуємо, міг залишитися зовсім непомітним такий значущий факт, яким є в історії економічного нашого розвитку колонізація іноземних вихідців, яка дала Росії, переважно на колишніх окраїнах півмілльйонне діяльне і багате сільське населення".

Тому О. Клаус закликав росіян досліджувати колонії з "російської точки зору, з надією, що, можливо, успіхи і невдачі допоможуть нам зрозуміти справжні причини не влаштованості наших селян, вказуючи одночасно на засоби для поліпшення їхнього становища". Звертаючи увагу, що "німецькі колонії належать до найбагатших та найкраще організованих поселень Росії", О. Клаус

зауважав, що потрібно більш глибоко аналізувати, на яких засадах побудована організація колоній, "на чому і як саме вона тримається"¹⁸. Виконуючи це завдання, йому вдалося узагальнити досвід колоністів протягом кількох десятиріч, рекомендуючи запроваджувати подвійно-общинний устрій земельних відносин, який утвердився в німецьких колоніях, по всій Росії, що свідчить про далекоглядність поглядів дослідника, який, таким чином, вже тоді виступав за розвиток вільного фермерського господарства.

О. Клаус планував видати книгу двома випусками, але, на жаль, його сподівання не здійснилися. Він обмежився опублікуванням одного випуску, який складався з серії вищезазначених статей, доповнених нарисами про порядок спадкоємництва в німецьких колоніях, їх волосні банки, страхування будівель, оглядом процесів переселення задунайських слов'ян та цінними додатками у вигляді численних таблиць, в яких були поміщені відомості про місце та час заснування колоній іноземних поселенців та демографічні зміни в деяких колоніях протягом століття.

Певний інтерес для нас являє перший розділ, в якому міститься загальний огляд іноземної колонізації Росії, починаючи з царювання Єлизавети Петрівни, а особлива увага приділяється міграції представників зарубіжних країн в імперію в період правління Катерини II.

Тут О. Клаус намагався розкрити причини колонізаційної програми та еміграції німців на українські землі, що виявилися в погіршенні політичної та релігійної ситуації в країнах Західної Європи, підтвердженням чого була поява указів, наприклад, прусського уряду, про заборону свободи віросповідання представників лютеранських та менонітських конфесій, на противагу яким Росія видала низку маніфестів від 4 лютого 1762 та 22 липня 1763 рр., якими запрошувала всіх бажаючих з Європи вільно поселитися на нових степових просторах Росії, надаючи їм всілякі привілеї. Аналізуючи цей маніфест, О. Клаус назвав його "нарідним каменем всієї нашої колонізації"¹⁹.

В цьому виявляється чітка позиція автора, який підтримував дії російського уряду, спрямовані на необхідність заселення новопридбаних земель в кінці XVIII ст. саме іноземними поселенцями, вказуючи на неможливість належним образом запровадити в ці процеси російське селянство, оскільки, за висловом О. Клауса "воно [російське селянство] пригнічене кріпацтвом було безсилем розпочати колонізацію в тому масштабі, якого вимагали інтереси Російської імперії"²⁰.

Процеси переселення німецької етнічної спільноти на територію Українського Приазов'я, головним чином, менонітів в Катеринославську та східну частину Таврійської губерній, були висвітлені у четвертому розділі цієї праці. В ньому, а також в додатку II О. Клаусом наводяться важливі цифрові дані про кількість німецьких переселенців та час, коли вони прибули та заснували свої колонії та колоністські округи. Так, за свідченнями

О. Клауса, на початку 1789 р. прибув з-за кордону перший транспорт менонітів в кількості 228 сімей. Вони оселилися в 8 самостійними колоніями в Катеринославській губернії, в Хортицькому окрузі. Протягом 1793-1796 рр. приїхали ще 118 сімей, з них 86 сімей розселилися у вже існуючих колоніях, а останні 32 сім'ї заснували нові колонії Шьонвізе – в Олександрівському та Кронсгартен – в Новомосковському повітах, про що більш докладніше наводиться у таблиці додатку II²¹. З 1804 р. розпочалася активна менонітська колонізація території Молочних вод розміром у 120 тисяч десятин, яка тривала, за твердженнями О. Клауса до 1864 рр.²² В результаті, утворилося багато колоній, об'єднаних у Маріупольський менонітський та колоністський округи Олександрівського повіту Катеринославської губернії та Молочанський менонітський округ Бердянського та Мелітопольського повітів Таврійської губернії²³.

Багато уваги О. Клаус приділяв проблемам економічного розвитку німецьких колоній. Так, він звертав увагу на систему організації сільськогосподарського процесу менонітських поселень, зазначаючи, що вона побудована самим найкращим образом, перевершивши не тільки традиції ведення господарства місцевими жителями інших етносів, а й навіть общин лютеран та католиків. До того ж, дослідження О. Клауса було доповнено багатьма різноманітними таблицями, в яких подано важливий статистичний матеріал про розміри земельних територій, розвиток скотарства та різні ремісничі заняття менонітів у 50-60 тт рр. XIX ст.

Таким чином, хоча не всі питання, на яких автор зупинив свою увагу, досліджені з належною повнотою, оскільки, як він сам зазначав, "не всі архіви та канцелярії були для нього відкриті", в цілому книга О. Клауса "Наші колонії" може вважатися однією з перших ґрунтовних праць в історіографії XIX ст. про життя і діяльність іноземних колоній, головним чином німецьких, яка дала відчутний поштовх для подальшої розробки цієї проблеми тогочасними дослідниками. Вона, безперечно, і дотепер є важливим джерелом для дослідників як, загалом іноземної колонізації Російської імперії, так і проблем історії виникнення, економічного, соціального та культурного розвитку німецьких колоній Росії та України. Особливий же інтерес може представляти для науковців, які досліджують питання заселення причорноморських степів та різних аспектів життя їх мешканців.

Незважаючи на те, що наприкінці XIX ст., у 1893 р. з'явилася книга А. А. Величина "Німці в Росії. Нариси історичного розвитку і сучасного становища німецьких колоній на Півдні і Сході Росії"²⁴, але вона, за висловом Г. Г. Писаревського "не дала нічого нового, з неправильними посиланнями на Повне Зібрання Законів"²⁵. До того ж, праця була написана з великодержавних та ішовіністичних позицій, про що може свідчити навіть один вислів автора цієї роботи, коли він висловлює свою точку зору про заснування німецьких колоній, що "це завоювання Росії без гуркоту гармат і без кривавих сути-

чок, шляхом лише економічного і духовного гноблення і систематичного загарбання наших кращих земель, що є, мабуть, чи не більшою і серйознішою загрозою, ніж галасливі й криваві війни”, що “без крові і галасу німці оволодіють нашим Півднем і одного чудового дня ми побачимо, що кордон наш істгано повернувся до колишніх окраїн Московського князівства”²⁶. Проте в ній можна знайти власний погляд автора на процес німецької колонізації в Росії, цікаві дані про кількість земель у колоністів по окремих губерніях, статистичні відомості про народонаселення в губерніях, рівень врожайності та матеріали про землеволодіння.

Наприкінці XIX століття наукові пошуки видатного історика, академіка ВУАН Д. І. Багалія стали своєрідним продовженням наукової традиції комплексного підходу до вивчення Півдня України, започаткованої А.О. Скальковським. Центральне місце в його дослідженнях посідають теми історичного минулого Слобідської України та Лівобережжя XV–XVIII ст. Однак, вже наприкінці XIX ст. Д. І. Багалій почав вивчати процес колонізації Новоросійського краю іноземними переселенцями. Спочатку ці дослідження були представлені у формі лекцій, які Д. І. Багалій протягом 1888 р. читав для офіцерів Чорноморського флоту. Пізніше, у 1889 р. на основі матеріалів цих лекцій була опублікована невеличка праця “Колонизация Новороссийского края и первые шаги его по пути культуры”²⁷, яка у 20-му році була перекладена українською мовою і перекладана з невеликими доповненнями²⁸.

Для дослідників іноземної колонізації найбільший інтерес являє п’ятий розділ вказаної праці “Чужоземне заселення в XVIII і першій чверті XIX ст.”. Однак, в цьому розділі дослідник дещо фрагментарно торкається процесу переселення та освоєння південноукраїнських степів німецькими поселенцями, приводячи такі дані, що “найперше місце чужоземних поселенців належить німцям, а між ними – менонітам, які виїхали з Прусії на початку 1789 р”²⁹, про що вже йшлося в дослідженні О. Клауса. Розкриття цього питання було зроблено дещо фрагментарно під кутом загального огляду процесів заселення степових українських земель.

Не зважаючи на те, що Д. І. Багалій не дуже докладно виклав історію переселення німецького населення у причорноморські степи і його праця мала більш концепційний ніж фактологічний характер, оскільки дослідження вченого було наслідком узагальнення досягнень попередніх дослідників, він одним з перших українських істориків привернув увагу широкого загалу громадськості до важливих проблем життя та розвитку німецьких колоністів Новоросійського краю, що мало неабияке значення для вирішення зазначених проблем.

Однією з найцінніших праць з розглядуваних питань виступає згадана вище робота Г. Г. Писаревського, яка завдяки залученню автором до наукового обігу величезної кількості документальних матеріалів з ряду архівів Петербургу та Москви являється не лише ґрун-

товним історичним дослідженням, а й важливою джерельною базою в дослідженні процесів іноземної колонізації XVIII ст.

Перша частина його праці присвячена загальним питанням народонаселення та політики в цій галузі західноєвропейських держав у XVII–XVIII ст., зокрема іноземній колонізації Прусії, Австрії та Данії³⁰. В окремому розділі розповідається про іноземну колонізацію в Росії за царювання Єлизавети Петрівни³¹.

Друга частина книги має важливе значення для дослідників проблеми, оскільки в ній наводяться матеріали про масову колонізаційну хвилю з німецьких земель в Росію за часів Катерини II. Зокрема, тут всебічно розглядається комплекс питань, пов’язаних з викликом колоністів у 1763–1766 рр. та особливостями імміграції в Росію після припинення виклику³². Тут була подана характеристика особливостей ведення господарства в німецьких колоніях, особливості побуту та національного менталітету німецьких поселенців. Дослідник зазначає певні риси подібності менонітських, лютеранських та католицьких колоній в організації побуту та господарства, хоча, при цьому, виділяється успішність менонітів, пояснюючи її релігійними канонами, які регулюють їх поведінку та спосіб життя.

Певний інтерес становлять додатки до праці російською, французькою та німецькою мовами, що містять 38 оригінальних документів (контракти, реляції, записки, листи, меморіали, укази, рапорти, описи, тощо), виявлені автором у фондах різних державних і відомчих архівів. Документальні матеріали, вміщені у праці Г. Г. Писаревського, ще сьогодні широко використовуються дослідниками, що твердить про особливу значущість його наукового доробку в розробці проблем іноземних поселенців в Україні.

До того ж історії еміграції менонітів, які оселилися в регіоні Молочних вод, присвячена наступна робота Г. Г. Писаревського “Переселение прусских менонитов в Россию при Александре I”³³. Вона була написана на багатому документальному матеріалі, вміщувала важливі свідчення про підготовку переселення менонітів другої хвилі еміграції, подавалися дані про діяльність руського консулу Ісакова, його листування з Куракіним та Контеніусом, та розглядався стан земель, виділених для поселення менонітам. Це була одна з перших важливих робіт, особисто присвячена життю молочанських менонітів, яка відрізнялася комплексним підходом до історії заселення приазовських територій.

В роки першої світової війни загострилося “німецьке питання”, що викликало цілу низку досліджень іноземних та російських науковців. Найзначнішими виявилися дослідження Я. Штаха³⁴, С. Бондаря³⁵, К. Линдемана³⁶, в яких автори виступили проти політики царського уряду по відношенню до німецьких та менонітських переселенців, зазначаючи їх важливу роль у розвитку окремих регіонів Російської імперії, головним чином, Новоросійського краю XVIII–XIX ст.

Подальші пошуки та розвиток наукових досліджень продовжилися в 20–30-ті рр. XX ст., що було пов'язано з впровадженням національної політики щодо національних меншин України, але розгляд цих питань та докладний аналіз зазначених праць дослідників періоду першої світової війни передбачається зробити в наступному дослідженні.

Таким чином, огляд історичних досліджень кінця XVIII – початку XX ст. показав, що в цей період відбувалося активне накопичення фактичного матеріалу з історії німецької колонізації Південної України, але тільки деякі дослідники починали вдаватися до його критичного аналізу, головним чином, така спроба була зроблена в роботах Г. Г. Писаревського та О. Клауса, хоча всі дослідження представляли велику наукову цінність і залишаються актуальними для сучасного часу.

¹ Писаревский Г. Г. Из истории иностранной колонизации в России в XVIII в. (по неизвестным архивным документам). – М., 1909. – 340 с.

² Лепехин И. Дневные записки путешествия доктора и Академии наук адъюнкта Ивана Лепехина в 1768–1769 году. – СПб., 1771; Гмелин С. Г. Самуила Гмелина путешествие по России. Ч. II. С начала августа 1769 по 5 июля 1770 года. – СПб., 1783; Паллас И. С. Петра Симона Палласа путешествие по разным провинциям Российского государства. Ч. III. Половина вторая 1772 и 1773 годов. Перевел Василий Зуев. – СПб., 1788; Georgi J. I. Bemerkungen elne Reise im Russischen Reich im Jahre 1772 von Jon. Jottl. Georgi. – I-er Band. – St. Petersburg, 1775.

³ Боровой С. Я. А. А. Скальковский и его работы по истории Южной Украины // Записки Одесского Общества Истории и Древностей. – О., 1960. – Т. 1 (34). – С. 176.

⁴ Скальковский А. А. Хронологическое обозрение истории Новороссийского края. 1730–1823 гг. – Одесса, 1836–1838. – Ч. 1–2.

⁵ Он же. Опыт статистического описания Новороссийского края. – О., 1851–1853. – Ч. 1–2.

⁶ Там же. – О., 1851. – Ч. 1. – С. 256.

⁷ Там же. – С. 260.

⁸ Фадеев А. М. Воспоминания А. М. Фадеева 1790–1867. – О., 1897.

⁹ Павлович В. Екатериноставская губерния: материалы для географии и статистики России, собранные членом Генерального штаба: В 2-х т. – СПб., 1862.

¹⁰ Там же. – С. 184–189.

¹¹ Абросимова С. В. Немцы Приднепровья и отражения их общественно-культурной деятельности в рукописном собрании Днепропетровского исторического музея (XIX – начала XX вв.) // Украина – Германия: экономическое и интеллектуальное сотрудничество (XIX–XX вв.). Материалы междунар. науч. конф. Днепропетровск 2–3 октяб. 1997 г. В 2-х т. – Д., 1998. – Т. 1. – С. 17.

¹² Там само. – С. 17.

¹³ Писаревский Г. Г. Из истории иностранной колонизации в России в XVIII в. (по неизвестным архивным документам). – М., 1909. – С. VI.

¹⁴ Клаус А. Сектаторы – колонисты // Вестник Европы. – 1868. – Т. 1–4.

¹⁵ Он же. Наши колонии. Опыты и материалы по истории и статистике иностранной колонизации в России. – СПб., 1869. – 568 с.

¹⁶ Там же. – С. 1.

¹⁷ Там же. – С. 3.

¹⁸ Там же. – С. 3.

¹⁹ Там же. – С. 7.

²⁰ Там же. – С. 7.

²¹ Там же. – С. 117; Додаток II. – С. 31–33.

²² Там же. – С. 149.

²³ Клаус А. Указ. соч. – Додаток II. – С. 32–40.

²⁴ Велицын А. А. Немцы в России. Очерки исторического развития и настоящего положения немецких колоний на Юге и Востоке России. – СПб., 1893.

²⁵ Писаревский Г. Г. Указ. соч. – С. VI.

²⁶ Велицын А. А. Указ. соч. – С. 1–2; 32.

²⁷ Базалей Д. И. Колонизация Новороссийского края и первые шаги его по пути культуры / исторический этюд. – К.: Киевская старина, 1889. – 112 с.

²⁸ Базалей Д. И. Заселения Південної України і перші початки її культурного розвитку. – Х.: Союз, 1920. – 110 с.

²⁹ Писаревский Г. Г. Указ. соч. – С. 1–27.

³⁰ Там же. – С. 28–44.

³¹ Там же. – С. 44–181.

³² Переселение прусских меннонитов в Россию при Александре I. – Ростов-на-Дону, 1917.

³³ Штах Я. Очерки из истории современной жизни южнорусских колонистов. – М., 1916.

³⁴ Бондарь С. Д. Секта меннонитов России. – Пг., 1916.

³⁵ Линдеман К. Э. Прекращение землевладения и землепользования поселян-собственников. Указы 2 февраля и 13 декабря 1915 г. И 10, 15 июля и 19 августа 1916 г. И их экономическое состояние южной России. – М., 1917.

Валентина Бекетова

КРАЄЗНАВЧА ПРОБЛЕМАТИКА НА СТОРІНКАХ ЖУРНАЛУ “ІСТОРИЧЕСКИЙ ВЕСТНИК”

М. С. Грушевський в своїх спогадах зазначав, що товсті російські журнали “протягом всього дореволюційного століття слугували головною культурною стравою російської інтелігенції, можна сказати, головним культурним фактором її духовного та громадського життя”. До таких літературно-історичних часописів належав і “Исторический вестник”, що видавався в Санкт-Петербурзі в 1880–1917 рр. За 37 років було видано

452 числа (книжки), об’єднані у 150 томів. Більше 25000 публікацій з історії Російської імперії та інших регіонів світу різних періодів, але все же переважно XVIII – поч. XX ст., увійшли в це довготривале видання, перерване революційними подіями і частково смертю Бориса Борисовича Глінського (продовжувача і учня першого редактора журналу Сергія Миколайовича Шубинського).